

L'educació al llarg de tota la vida com a element clau per a l'envelliment actiu

Margalida Vives Barceló

RESUM

L'envelliment actiu és un dels reptes del segle XXI. En són prova les nombroses iniciatives en l'àmbit internacional i nacional que s'estant duent a terme. Dins aquest concepte multidimensional, l'educació i, en concret l'educació al llarg de tota la vida, hi juga un paper fonamental, no sols com a transmissora de coneixements que poden resultar bàsics per a un envelliment actiu exitós, com ara els aspectes relacionats amb la salut, sinó alhora per potenciar la plena garantia de drets, com el dret a l'educació i el dret a la no-discriminació per raons d'edat. L'educació al llarg de tota la vida també influeix en la promoció d'una imatge positiva i participativa dins de cada un dels entorns on es mou cada persona gran (família, veïnat, societat...).

Les experiències formatives de persones grans es poden enfocar des de diferents àmbits, el formal, el no formal i l'informal i, evidentment, no podem negar que cada un influeix en l'altre. El fet és, emperò, que dins l'àmbit formal els programes universitaris per a persones grans han resultat una font educativa exitosa, a causa, entre altres coses, del fet de poder combinar de manera eficaç la resposta a les demandes i a les necessitats dels alumnes grans i, alhora, oferir eines i recursos a les persones grans que possibiliten la seva participació activa en la societat.

RESUMEN

El envejecimiento activo es uno de los retos del siglo XXI. Prueba de esta afirmación son las numerosas iniciativas que tanto en el ámbito internacional como nacional se están llevando a cabo. Dentro de este concepto multidimensional, la educación y, en concreto la educación a lo largo de toda la vida, juega un papel fundamental, no sólo como transmisora de conocimientos que pueden resultar básicos para un envejecimiento activo exitoso, como pueden ser los aspectos relacionados con la salud, sino al mismo tiempo para potenciar la plena garantía de derechos, como el derecho a la educación o el derecho a la no discriminación por razón de edad. La educación a lo largo de la vida también influye en la promoción de una imagen positiva y participativa dentro de cada uno de los entornos donde se mueve cada persona mayor (familia, vecindario, sociedad...).

Las experiencias formativas de personas mayores se pueden enfocar desde diferentes ámbitos, el formal, el no formal y el informal y, evidentemente, no podemos negar que cada uno influye en los otros. Es, pero, dentro del ámbito formal, donde los programas universitarios para mayores han resultado ser una fuente educativa exitosa, debido a que, entre otros motivos, han podido combinar de forma eficaz la respuesta a las demandas y las necesidades de los alumnos mayores y, al mismo tiempo, proporcionar herramientas y recursos a las personas mayores que permitan su participación activa en la sociedad.

I. L'ENVELLIMENT ACTIU

L'envelliment de la població al món requereix unes respostes en diferents àmbits i des de diferents àmbits. Han estat diverses les iniciatives que s'han dut a terme per donar resposta a aquesta situació social internacional i des de diferents organismes s'han elaborat respostes en forma de propostes

i línies d'intervenció que han anat desenvolupant conceptes, com ara els fenòmens migratoris, les situacions de dependència o la feminització de l'envelliment, i estratègies per dur a la pràctica.

Una d'aquestes línies ha estat desenvolupar i treballar en l'envelliment actiu, configurat com un concepte multidimensional, tal com l'any 2002 l'Organització Mundial de la Salut (OMS) el definí: «el procés pel qual s'optimitzen les oportunitats del benestar físic, social i mental durant tota la vida amb l'objectiu d'ampliar l'esperança de vida saludable, la productivitat i la qualitat de vida a la vellesa.» Així doncs, veiem que permet a les persones desenvolupar el seu potencial seguint interessos, necessitats i capacitats alhora que els proporciona una protecció i cures adequades quan necessiten assistència.

Per a l'OMS (2002) l'envelliment actiu es relaciona amb conceptes com participació activa dins els diferents àmbits de xarxa social (familiar, comunitari...) i benestar físic i mental, i té l'objectiu d'augmentar l'esperança de vida saludable i la qualitat de vida de tothom mentre envellim. Els seus principis són: independència, participació, assistència, realització dels propis desitjos i dignitat, els quals s'assenten en tres pilars bàsics: salut, participació i seguretat.

Cal, emperò, aclarir d'entrada que envelliment actiu i qualitat de vida comparteixen diferents àmbits sobre els quals es basen les seves definicions. Tal com planteja la professora Fernández-Ballesteros (2009), aquests àmbits compartits tenen a veure amb la dimensió individual i amb la col·lectiva, amb l'objectiva i la subjectiva. La taula següent serveix per explicar els conceptes que comparteixen:

QUADRE I. SOLAPAMENT ENTRE QUALITAT DE VIDA I ENVELLIMENT ACTIU I CONCEPTES QUE HI ESTAN RELACIONATS

POBLACIÓ CONTEXT	INDIVIDUAL	
Factors físics Factors econòmics Factors socials Factors socio-sanitaris i educatius	Condicions sociodemogràfiques Habilitats funcionals Salut individual Ajustament físic	Objectiu
Percepció col·lectiva: estereotips sobre les edats, valors...	Condicions subjectives com benestar, satisfacció, control... Qualsevol valoració sobre les condicions subjectives	Subjectiu

Font: Fernández-Ballesteros (2009, 3)

I és que, de la mateixa manera que ocorre amb la qualitat de vida, la importància de l'envelliment actiu és una de les prioritats polítiques, educatives i socials d'avui en dia, determinada pels factors sociodemogràfics, com ara la disminució de la mortalitat, de la morbiditat i de malalties cròniques, l'augment del temps d'independència, de la participació social i dels efectes que tenen tant en els sistemes sanitaris com en els socials. Una prova d'aquesta intencionalitat és la declaració de l'any 2012 com a Any Europeu de l'Envelliment Actiu i de la Solidaritat, fet que ha permès que es puguin dur a terme nombroses iniciatives relacionades amb l'envelliment actiu des de cada una de les vessants i dimensions que s'hi engloben, per exemple, les relacionades amb la salut no sols física

sinó també psicològica i social, el manteniment de l'autonomia i la independència i l'educació al llarg de tota la vida.

Reprenent el caràcter multidisciplinari de l'envelliment actiu, que inclou variables socials, econòmiques, culturals i físiques, Fernández-Ballesteros et al. (1996) confirmen que les condicions que hi intervenen són biomèdiques, psicològiques i socials i que, de la mateixa manera que amb la conceptualització de la qualitat de vida, n'és difícil l'operativització. No obstant això, dins el mateix treball, conscients de la necessitat d'incloure-hi aquestes tres condicions, l'operativitzaren entenent-lo com a:

«No necessitar cap tipus d'ajuda, no tenir cap problema de salut, poder-se valdre per si mateix, qualificar la seva salut de “bona” o “molt bona”, haver obtingut al MMSE una puntuació superior a 27, estar “bastant” o “molt” satisfet amb la seva vida, estar “igual” o “més” satisfet amb la seva vida que ara fa cinc anys, dur a terme més activitats productives que la mitjana del grup i que hi comptin per resoldre problemes» (Fernández-Ballesteros et al. 2006, 37).

Seeman, Bruce i McAvay (1996), citats a Otero et al. (2006), el defineixen com un bon funcionament físic i mental, amb un nombre reduït de trastorns crònics, bona mobilitat, capacitat per dur una vida independent, una bona funció cognitiva i absència de depressió. Altres autors l'entenen com a sinònim d'«envelliment amb èxit», com és el cas de Rowe i Kahn (1997) o d'«envelliment saludable» (Otero et al. 2006). Emperò, tot i que s'han emprat adjectius com *saludable*, *productiu* o *satisfactori* per definir-lo, el que més consens ha obtingut ha estat *actiu*. Segons el *Llibro blanco del envejecimiento activo* (2011), els motius són diversos:

- a) Expressa participació contínua en diferents àmbits (social, econòmic, cultural...).
- b) Cerca un nou model de societat en què les persones grans són les protagonistes.
- c) Entén que es pot ser actiu de diferents maneres.
- d) Implica un enfocament comunitari.
- e) Requereix que es compleixin, es revisin i es millorin els drets.
- f) Potencia el desenvolupament d'oportunitats d'aprenentatge.

1.1. Factors o dimensions de l'envelliment actiu

Tal com s'ha dit en l'apartat anterior, tant Fernández - Ballesteros et al. (2006) com Otero et al. (2006) estan d'acord que l'envelliment actiu conté factors tant socioeconòmics (de serveis sanitaris i socials, de protecció social) com individuals (gaudir d'una bona salut, sense deteriorament psíquic...). Per nosaltres és important destacar el component del gaudi d'una bona xarxa social, la qual cosa ambdues autores esmenten, ja que, seguint també el que diu l'OMS (2002), l'envelliment actiu també depèn de les influències de les persones, famílies i nacions que ens envolten.

Conscients dels nombrosos determinants que poden influir en l'envelliment actiu, la salut i el benestar, aquest mateix organisme va fer una classificació dels determinants que poden influenciar el curs vital d'una persona en els tres pilars bàsics (participació, salut i seguretat):

QUADRE 2. DETERMINANTS QUE INFLUEIXEN EN L'ENVELLIMENT ACTIU

Determinants transversals: cultura i gènere	
Cultura	Gènere
Determinants relacionats amb els sistemes sanitaris i serveis socials	
Promoció de la salut i prevenció de malalties	Serveis curatius
Assistència de llarga durada	Serveis de salut mental
Determinants conductuals	
Tabaquisme	Activitat física
Alimentació sana	Salut bucal
Alcohol	Ús de medicaments
Compliment terapèutic	
Determinants relacionats amb factors personals	
Biologia i genètica	Factors psicològics
Determinants de l'entorn físic	
Entorns físics	Seguretat i llar
Caigudes	
Determinants relacionats amb l'entorn social	
Suport social	Violència i abús
Educació i alfabetització	
Determinants econòmics	
Ingressos	Protecció social
Feina	

Font: elaboració pròpia a partir de dades de l'OMS (2002)

Per aquest organisme, la cultura hi juga un paper clau, ja que determina la forma en què envellim, tant que també influeix en els altres determinants que s'hi inclouen. El segon determinant transversal és el gènere, que pot incloure elements com l'estatus social, el treball o l'educació. Regato (2000) ja recollia aquests factors classificats en set grups: a) gènere i cultura; b) sistema sanitari i social; c) factors econòmics; d) factors de l'entorn físic; e) factors personals; f) factors comportamentals i, el que més ens interessa, g) factors de l'ambient social, en què esmenta les oportunitats d'educació i d'aprenentatge al llarg de tota la vida que poden millorar la salut, la independència i la productivitat de les persones grans.

Aquest darrer factor és especialment interessant per nosaltres, més quan observam dades com les aportades per l'estudi de Fernández-Ballesteros et al. (2006), on afirmen que és en l'educació que les diferències són més pronunciades (el 9% de persones sense estudis enfront d'un 28% de persones amb estudis universitaris eren categoritzades, segons l'operativització esmentada en l'apartat anterior, com a persones que tenien un envelliment actiu).

1.2. El model de l'envelliment actiu al llarg de tota la vida. La importància de l'educació durant tot el procés vital

El concepte d'envelliment actiu té coherència amb uns determinats models d'envelliment. Otero et al. (2006) esmenten els quatre models principals, en què un primer grup de models, com ara

el proposat per Rowe i Kahn (1997), estableix que per envellir amb èxit hi ha d'haver una baixa probabilitat d'emmalaltir i de sofrir discapacitat per malaltia, tenir una alta capacitat física i cognitiva i un compromís amb la vida. Un segon model posa l'èmfasi en l'adaptació, és a dir, que envellirem amb èxit si som capaços d'adaptar-nos a aquesta nova etapa i a les pèrdues que s'hi relacionen. Un exemple d'aquest segon model és el de Baltes i Baltes (1990), que afirmen que la selecció, l'optimització i la compensació són els eixos clau. Un tercer model ja inclou un element que serà especialment interessant per nosaltres, la idea que envellim al llarg de la vida, i que, dins d'aquesta, hi haurà períodes crítics (Martín 2001). Així, tots els hàbits adquirits al llarg de la infància (entre els quals hi ha l'educació) afectaran el nostre envelliment. Finalment, el quart model organitza la influència no d'acord amb el recorregut individual, sinó amb la influència d'àmbits macrosocials (desigualtats socials i de gènere), intermedis (serveis socials i sanitaris i xarxes socials) i micro (genètica, hàbits de vida i de salut).

Aleshores, quin model adopten els organismes internacionals i quin rol hi juga l'educació? Kalache i Kickbusch (1997) ja afirmaren que el terme *envelliment actiu* fou adoptat per l'OMS a finals dels noranta per transmetre un missatge més complet que l'emprat fins aleshores (envelliment saludable). D'aquesta manera, reconeixeren factors que juntament amb l'atenció sanitària afecten la manera d'envellir tant en l'àmbit individual com grupal. Per aquest organisme (OMS 2002), el model d'envelliment es basa en un reconeixement dels drets humans de les persones grans (com ara el de l'educació al llarg de la vida) i en els principis de les Nacions Unides d'independència, participació, dignitat, assistència i realització dels propis desitjos, completats amb la igualtat d'oportunitats i de tracte i en la pròpia responsabilitat de les persones grans per exercir la participació dins el seu entorn. L'educació, com veurem en apartats posteriors, hi jugarà un paper fonamental en el sentit que pot donar respostes tant a les necessitats individuals i col·lectives com a l'accés a les oportunitats per poder exercir tots els drets.

Així, tal com es manifesta al Pla d'Acció Internacional de Madrid sobre l'Envelliment, de 2002, descrit al treball d'Orte (2011), una línia d'actuació principal serà el treball del desenvolupament de polítiques d'envelliment actiu que optimitzin les oportunitats de salut, de participació, de seguretat i d'educació per millorar la qualitat de vida de les persones grans, que tindrà en compte els factors als quals hem fet referència quan ens hem referit a les dimensions de l'envelliment actiu (de l'entorn, econòmics, comportamentals...).

2. L'APRENENTATGE AL LLARG DE TOTA LA VIDA

L'envelliment de la població és un fenomen mundial que necessita una resposta política, social i individual. Per Orte (2011), les respostes polítiques han de tenir en compte tant l'atenció com la disponibilitat dels recursos, fet que, tant de manera directa com indirecta, significarà invertir en formació permanent i, en el cas de les persones grans, en l'aprenentatge al llarg de tot la vida.

Segons la Comissió Europea (1995), l'aprenentatge al llarg de tota la vida «és el desenvolupament del potencial humà, a través d'un procés continu que estimula o facilita els individus per adquirir tots els coneixements, valors i les destreses i la comprensió que requereixin al llarg de tota la seva

vida i aplicar-los en confiança, creativitat i goig en tots els rols, circumstàncies i entorns» (IMSERSO 2011, 281).

En aquesta mateixa publicació s'enumeren les característiques que hauria de tenir aquest procés:

- *Caràcter longitudinal*, fins al final de la vida.
- *Caràcter vertical*, un aprenentatge transversal que posa l'èmfasi en la funcionalitat d'aquest i està enfocat a desenvolupar competències i dimensions de la qualitat de vida.
- *Visió multidimensional*, que ofereix oportunitats complementàries en l'àmbit formal, no formal i informal.
- *Flexibilitat i diversitat* de continguts, instruments i tècniques d'aprenentatge.
- Hauria de ser *significatiu*, estar connectat amb experiències, interessos i aprenentatges previs de l'individu.

Rodríguez Izquierdo (2007) complementa aquestes característiques amb la inclusió de la universalitat i el gust per l'aprenentatge i té present que serà necessari acabar de rompre l'estereotip negatiu que emfatitza les dificultats que poden tenir les persones grans per ser aprenents al llarg de la vida. L'autora es refereix principalment a dues limitacions, una de relacionada amb la capacitat d'aprenentatge de les persones grans i l'altra, amb l'actitud vers les noves tecnologies i els usos que poden fer-ne.

Per tal de combatre aquests estereotips, cal recordar el que estableix la legislació nacional i internacional sobre el dret a l'educació. Per una banda, la Constitució espanyola (1978) ja deixa clar en l'article 27 que «tothom té dret a l'educació», dret que s'ha d'exercir amb la responsabilitat que s'atorga als poders públics sobre la promoció de la llibertat i la igualtat de cara a facilitar la participació de tothom en la vida política, econòmica, cultural i social (article preliminar 9.2). Alguns organismes internacionals també difonen aquest missatge, com l'Organització de les Nacions Unides (ONU), entre altres, a la Declaració Universal dels Drets Humans (1948), en la qual s'estableix la universalitat de l'educació amb l'objectiu del ple desenvolupament de la personalitat humana i l'enfortiment del respecte dels drets humans i les llibertats fonamentals (art. 26) i del fet de poder gaudir lliurement de la vida cultural i del progrés científic (art. 27).

La universalitat d'aquest dret, juntament amb el de no-discriminació per edat i el de mantenir una vida digna, plena, independent i poder participar en la societat són les característiques essencials que s'inclouen en la legislació en parlar d'educació per a les persones grans. Agudo (2011) enumera tres fites importants. En primer lloc, la Carta dels drets fonamentals de la Unió Europea (2000), que inclou el dret a l'educació i a la formació permanent (art. 14.1), la prohibició de la discriminació per edat entre altres raons (art. 25) i el reconeixement i respecte del dret de les persones grans a portar una vida digna, independent i amb plena participació social i cultural (art. 26). En segon lloc, la II Assemblea Mundial sobre l'Envel·liment (2002), on es reconeix de manera explícita (art. 12) la participació en la vida econòmica, política, social i cultural de les seves societats. A l'últim, la Llei orgànica d'universitats, de l'any 2001, que reconeix, d'una banda, la funció de donar servei a la comunitat a través de la difusió del coneixement al llarg de tota la vida i, de l'altra, «l'elaboració i aprovació de plans d'estudi i investigació i d'ensenyaments específics de formació al llarg de tota la vida» (art. 2.2).

El fet que aquests drets estiguin inclosos dins la legislació nacional i internacional és un pas prou important, tot i que el camí encara no està fet del tot, ni de bon tros. Per Sánchez Martínez (2004, 4), l'educació específica per a adults té l'origen més clar en l'educació d'adults, malgrat que també es nodreix de disciplines com la gerontologia, l'educació social o el treball social. Per aquest autor, l'origen se situa en l'any 1982, amb el Pla de Viena elaborat en la I Assemblea Mundial sobre l'Envel·liment, en què es defensava aquest tipus d'educació en tres direccions: les dues primeres dedicades i centrades en la jubilació (preparació i millora de les persones jubilades) i la tercera encaminada a educar la societat per fomentar una imatge positiva de la tercera edat. El *Llibro blanco del envejecimiento activo* (2011), que reconeix, a més, el reconeixement de la importància de l'educació en dimensions relacionades amb la qualitat de vida, com ara l'oci i la salut, dins el Pla de Viena, situa els antecedents al segle XVII (Comenius) i assenyalava Grundtvig com el promotor. Explica que fou el 1948, amb la Declaració dels Drets Humans, que es va reconèixer per primera vegada l'educació com a dret fonamental de les persones.

És a partir dels anys seixanta que l'educació al llarg de la vida comença a tenir un desenvolupament prou significatiu, que es considera que és necessari desenvolupar altres modalitats de formació (no formal i informal) i que l'escola no pot donar resposta tota sola a totes les necessitats dels ciutadans. Una dècada més tard apareix la primera universitat per a persones grans: Universitat de la Tercera Edat (Tolosa, 1973). La creació de programes socioeducatius per a persones grans, des d'aleshores, no ha parat de créixer i de modificar-se per anar adaptant-se a les demandes i necessitats del col·lectiu de persones grans. Per exemple, tant el *Llibro blanco del envejecimiento activo* (2011) com Sánchez Martínez (2004) esmenten l'informe d'Hamburg (UNESCO 1997), el qual no sols proporciona l'accés a les persones grans a l'educació sinó que, alhora, té una intenció clara de connectar l'educació amb l'estructura social i contribuir, així, a fomentar una imatge positiva de les persones grans.

A Espanya, l'educació al llarg de tota la vida s'ha abordat en diferents àmbits, com ara els Serveis Socials (Pla Gerontològic) i en l'àmbit legislatiu purament educatiu (amb la LOGSE, 1990). Dins l'àmbit educatiu no podem parlar de l'educació de les persones grans sense fer referència a les universitats, les quals ja han fet un recorregut prou sòlid i consistent per escriure les seves aportacions dins la història de l'educació de les persones grans al llarg de tota la vida. Segons l'Associació Estatal de Programes Universitaris per a Persones Grans (AEPUM 2011), 49 universitats per a persones grans hi estan associades i, durant el curs 2010-2011, 37.331 alumnes s'han matriculat als diferents programes universitaris per a gent gran.

Cal dir que l'obertura a Europa és una característica que s'està consolidant cada vegada més als programes universitaris per a persones grans. Així, a través dels programes Sòcrates o Grundtvig s'estan portant a terme diverses iniciatives prou interessants. Aquest darrer programa, inclòs en les iniciatives de la Comissió Europea del programa d'aprenentatge al llarg de tota la vida, té com a objectiu principal «que els adults puguin millorar els coneixements i les competències al llarg de tota la vida» (Orte 2011, 1115). Per exemple, la Universitat Oberta per a Majors (UOM), de la Universitat de les Illes Balears, ha creat el programa Nature a través de Grundtvig, i el setembre de 2012 es farà el V International Summer Senior University amb el títol «Discovering the UNESCO World Heritage. Majorca's Serra de Tramuntana».

Tots aquests programes estan basats en un seguit de principis bàsics que responen al dret de l'educació per a tothom i al fet de donar oportunitats a tothom per permetre la participació activa dins els diferents àmbits en què viuen les persones grans (des del familiar fins al de les decisions més generals en l'àmbit internacional). En aquest sentit, Ruipérez Cantera (2002) advoca per la necessitat d'una educació multidisciplinària, mentre que Sánchez Martínez (2004, 9), exposant les aportacions bàsiques de les indicacions de l'OMS i el Pla Internacional sobre l'Envel·liment (Madrid, 2002) ja esmentades, categoritza en un total de set grups els eixos comuns en què interaccionen l'educació al llarg de tota la vida i l'envelliment actiu: 1) educació per a la salut; 2) educació bàsica i contínua per a la participació i contribució social; 3) educació per a la seguretat i contra l'exclusió; 4) educació i noves tecnologies; 5) educació intergeneracional; 6) educació sobre l'envelliment actiu, i 7) educació en geriatria i gerontologia.

Per aquest mateix autor, l'educació de les persones grans no té sentit si no es desenvolupa tenint en compte el benestar, la cohesió social i l'envelliment actiu. En aquest darrer aspecte (envelliment actiu), assenyala com a principis generals:

- a) Entendre l'educació com un dret més de les persones grans en la societat del coneixement i l'aprenentatge permanent.
- b) Promoure la salut, la participació, la seguretat, la independència, l'assistència, la dignitat, la realització dels propis desitjos.
- c) Atendre els drets i la igualtat d'oportunitats.
- d) Centrar aquestes accions en les mesures relacionades amb els set eixos comuns que interaccionen amb l'envelliment actiu anomenats anteriorment.

2.1. La importància de l'educació dins l'envelliment actiu. Característiques principals

Tal com diu Mariano Sánchez Martínez, no existeix solament una manera d'envellir, i la possibilitat de poder escollir i decidir sobre com envellir inclou un procés d'informació i de formació (Villa 2010). Per tant, se supera l'educació centrada sols en necessitats bàsiques i es complementa amb oportunitats de desenvolupament i benestar personal. Segons l'IMSERSO (2011, 286-289), els processos d'aprenentatge al llarg de tota la vida han d'estar íntimament relacionats amb les dimensions de la qualitat de vida (desenvolupament de la persona, benestar emocional, relacions personals, autodeterminació, inclusió social i defensa dels drets) i també amb les dimensions de capacitat personal (autonomia i independència). D'aquesta manera, podrem ajudar les persones grans a promocionar millors condicions de salut, generar noves oportunitats de participació i exercir els drets que els són propis.

Villar i Solé (2006), citats a Agudo (2011), esmenten com a beneficis de l'educació de les persones grans: a) desenvolupament de noves competències i coneixements que permetin desenvolupar-se de manera més autònoma en diferents àmbits; b) millora del funcionament cognitiu; c) augment del benestar i la valoració personal; d) participació en nous àmbits de relació social, i e) integració dins els corrents del canvi social, disposant d'eines per participar i contribuir dins aquest canvi. Orte (2011, 113) també assenyala els beneficis no només personals sinó també socials (millora de la qualitat de vida, maximització de la independència i l'envelliment productiu...), tot i que entén que aquests, avui

en dia, encara són limitats en comparació amb els d'altres grups d'edat per raons com: a) la formació més limitada, b) l'expectativa de vida més llarga, c) l'ampliació de l'edat de jubilació, d) menys habilitats en l'ús de les tecnologies de la informació i de la comunicació, i e) més necessitat de suport social. El cert és que, a més d'aquestes característiques que podem considerar generals d'aquest col·lectiu, al mateix temps, podem trobar altres motius que poden ser purament personals, com ara la manca de temps per compromisos personals o laborals, motius purament econòmics o altres de relacionats amb altres àmbits, com ara la manca d'oferta formativa que respongui a les seves característiques, interessos i necessitats. En definitiva, i seguint NIACE (2009), citat per Orte (2011, 1116), podem trobar diverses barreres que poden impedir l'accés a l'educació de les persones grans, les quals, alhora, també representen aspectes inclosos dins l'envelliment actiu, com ara la classe social (com més alt és el nivell socioeconòmic de les persones més possibilitat tenen de participació), la vinculació amb la feina, l'edat (com més elevada és l'edat de les persones més descendeix la participació) i la discapacitat.

Per tant, serà necessari intervenir-hi no sols per potenciar les diferents dimensions de l'envelliment actiu, sinó també per proporcionar elements que assegurin a les persones amb característiques que les fan més vulnerables o amb menys possibilitats de participació el dret de l'educació i a la plena participació sense cap tipus de discriminació.

Com es poden translladar aquestes recomanacions a l'àmbit de l'educació de persones grans? És cert que tenim una legislació internacional que estableix les bases per fer-ho. Així, l'esmentat document de l'OMS (2002), en l'apartat 2, ja parlava del fet de «donar oportunitats d'educació i d'aprenentatge al llarg del cicle vital» a través de dos possibles canals: d'una banda, l'educació bàsica i els coneixements mínims sobre la salut, perquè tothom pugui aspirar a l'alfabetització i, al mateix temps, disposar de les eines, les habilitats i competències bàsiques per a l'autocura i, quan sigui necessari, coneixements sobre les possibilitats que hi ha d'afavorir la salut, i de l'altra, l'aprenentatge al llarg de tota la vida, en el sentit d'oferir habilitats, coneixements i competències que permetin l'adaptació i la participació en la societat i l'entorn, per exemple, l'aprenentatge de l'ús de les noves tecnologies.

Si bé aquests serien els dos grans blocs de continguts, hem de poder adaptar-nos a les necessitats de les persones grans pel que fa les demandes i característiques del seu procés d'aprenentatge, més tenint present algunes de les limitacions de què hem parlat. El *Libro blanco del envejecimiento activo* (2011, 295) fa un seguit de recomanacions sobre algunes propostes metodològiques que caldria tenir present:

QUADRE 3. ALGUNES PROPOSTES METODOLÒGIQUES SOBRE L'ENSENYAMENT DE LES PERSONES GRANS

Entorns d'aprenentatge reflexius i interactius

Adaptació del professorat als alumnes, fent que aquests siguin cada vegada més autònoms

Vincular experiències personals amb reflexions grupals

Potenciar l'aprenentatge autodirigit, en què el treball en grup és fonamental

Aprenentatge basat en l'estudi de casos, preferentment escollit pels estudiants

Desenvolupament de projectes, implicant l'alumnat en totes les fases (preparació, elaboració i valoració)

Font: IMSERSO (2011:295-296)

La Llei 9/1992, de 24 de juliol, d'educació i promoció d'adults, preveu que l'educació per a les persones adultes també haurà d'emprar una metodologia apropiada al context sociocultural en què es desenvolupi (art. 2).

Tenint clara quina és la filosofia de l'aprenentatge de les persones grans i sabent que aquesta ha de potenciar cada un dels àmbits de l'envelliment actiu, per tal de mantenir i potenciar la qualitat de vida, cal assenyalar que un concepte clau és el desenvolupament de les competències per a la vida, com ara l'autovaloració i l'autoconeixement, la creativitat, l'acceptació de les diferències, el manteniment de l'autonomia personal o l'ús de les noves tecnologies (IMSERSO 2011). Conscients de la transversalitat dels coneixements i de les competències que es van desenvolupant dins els espais formatius per a persones grans, hem de tenir en compte que, si bé aquests han de potenciar al màxim la seva participació i, en la mesura del possible, partir d'experiències, de coneixements i d'interessos de cada estudiant, no és menys cert que alhora s'han de saber gestionar certes variables que poden influir de manera positiva o negativa en aquest procés.

En primer lloc, tal com diem en aquest document, hi ha certes causes internes, com ara els factors emocionals i motivacionals (als quals en referirem més envant), la metacognició i les pròpies experiències anteriors i les expectatives vers l'aprenentatge. En segon lloc, hi ha les causes externes, entre les quals podem destacar el context sociofamiliar, la imatge que projecten tant en aquest entorn tan proper com en un àmbit més general les persones grans i el seu aprenentatge. I, en tercer lloc, trobem alguns contextos de caràcter no formal, així com les activitats que, si bé no tenen tan pronunciat l'objectiu principal d'aprenentatge de competències o no hi estan encaminades, també permeten adquirir-ne i consolidar-ne (activitats recreatives i d'oci). Competències que, recordem, estan basades en el saber, saber fer i saber estar i que es refereixen a un conjunt de coneixements, habilitats, actituds i valors interrelacionats que impulsen la millora del ser i del saber.

Ara és el moment de posar en valor aquests espais d'aprenentatge no formal. Tot i que, en una primera aproximació, es pot considerar que es tracta d'activitats/espais destinats simplement a passar el temps, un bon plantejament d'aquests espais no sols ajudarà a l'adquisició i posada en pràctica de determinades habilitats (com ara les socials i personals, per exemple), sinó que, si és exitós, afectarà també de manera positiva el benestar i a la satisfacció personal. En aquest sentit, citem la frase del *Llibro blanco del envejecimiento activo* (2011, 292): «no és el que les persones fan, sinó el que pensen i senten mentre ho fan». Aquestes característiques són el que s'ha començat a anomenar «oci educatiu», el qual té les següents característiques: a) implica un esforç personal significatiu (especialment en la perseverança); afavoreix la creació i el retrobament amb el passat (pot implicar records i suposa una continuïtat d'allò que anys enrere es feia); proporciona beneficis en autonomia moral i autoconeixement; es duu a terme des de la pròpia subjectivitat, influenciant la identitat personal, i també és un espai en què interactuen elements personals i socials.

Si tenim en compte totes aquestes orientacions, serà possible poder parlar d'un aprenentatge al llarg de tota la vida amb èxit. Per aconseguir-ho, a més de les característiques i dimensions de què hem parlat, també hem de tenir en compte la motivació com a element important dins l'aprenentatge de les persones grans. De fet, tal com assenyalen diversos autors (Ruipérez Cantera 2002; Sánchez Martínez 2004; Pinazo 2008), en aquest sentit, pot haver-hi diversos motius que portin una persona

gran a convertir-se en estudiant. Alguns poden ser de tipus personal (necessitat d'aprendre coses noves, d'omplir el buit que d'entrada pot suposar la jubilació o la viduitat) o de tipus social (trobar elements que permetin dialogar sobre temes culturals).

Sembla que, en termes generals, aquestes consideracions es porten a la pràctica, ja que, segons el que diuen els diferents agents responsables de les universitats per a persones grans i els mateixos alumnes, tenen efectes positius pel que fa a la satisfacció amb la vida, el sentiment de ser útil, l'autoestima, l'augment dels nivells d'activitat... i, al mateix temps, s'està aconseguint que aquestes persones tinguin un sentiment de vida universitària integrada i normalitzada (Pinazo 2008).

En conseqüència, cal tenir present que els aprenentatges que formen part del procés d'aprenentatge al llarg de tota la vida no sols ocorren i es consoliden dins les aules (educació formal), sinó també en espais no formals i informals, els quals poden potenciar el bon assoliment de les competències que permeten un envelliment actiu i alhora també ofereixen les possibilitats d'una participació plena sense discriminacions per edat. Les accions polítiques han d'anar encaminades a potenciar i mantenir les propostes formatives reeixides, entre les quals destaquen les universitats per a persones grans en les seves diferents modalitats. Aquestes han demostrat al llarg dels anys i des de l'inici uns resultats més que correctes i un interès constant per la millora contínua. Han ofert una bona resposta a les necessitats i els interessos dels alumnes i s'han adaptat a les característiques de la societat en què treballen per poder donar eines als alumnes per a la participació plena dins d'aquests àmbits. Emperò aquestes ofertes formatives han de venir reforçades i complementades amb altres ofertes (formals, no formals i informals), especialment amb ofertes provinents de l'àrea de Serveis Socials (i associacions que hi estan relacionades) i del moviment associatiu de persones grans.

Conscients de la necessitat de millorar i d'avançar, dins aquest apartat ens ha semblat interessant explicar el concepte d'«educació expressiva», de García Mínguez (2009), citat a Montero et al. (2009), el qual es basa en principis com:

- a) Principi de l'experiència: recrear el passat per avançar en coneixements.
- b) Principi de dinamització: partir d'interessos i de necessitats dels alumnes.
- c) Principi de participació: a través de la interacció provocada pel fet de compartir experiències.
- d) Principi d'espontaneïtat: entendre la creativitat com a font i via d'expressivitat.
- e) Principi d'autoanàlisi: ser capaços de detectar per si mateixos els problemes que es poden presentar.
- f) Principi d'interactivitat: suposa canvis en els rols tradicionals de professor i d'alumne.

2.2. El futur de l'aprenentatge permanent de les persones grans

Un cop establertes les bases de l'aprenentatge al llarg de tota la vida, és hora de plantejar-nos els passos següents a fer. Si un dels èxits de l'aprenentatge al llarg de tota la vida ha estat l'adaptació a la societat i la immersió en un procés de millora contínua, ara és hora de començar a dibuixar l'esborrany de les propostes futures d'aquesta educació, més quan sabem que la generació del *baby boom* està molt propera a l'edat de jubilació, quan els indicadors mundials mostren que l'envelliment s'està convertint en una característica de la majoria de les societats (i també la presència de les

tecnologies de la informació i de la comunicació) i que, com a conseqüència d'aquests fets, no podem parlar d'un sol envelliment.

Orte (2011, 1117) assenyala tres eixos fonamentals: en primer lloc, l'accés a la formació permanent a través de tecnologies de la informació i de la comunicació; en segon lloc, el foment de la interconnexió de programes per tal de potenciar noves experiències d'aprenentatge i, en tercer lloc, l'acostament d'aquest aprenentatge a totes les persones grans (principi d'universalitat). Villa (2010) exposa les propostes fetes en el curs Las Promesas del Envejecimiento Activo: Investigación, Desarrollo e Innovación en Europa, de Sáez, dirigides a donar un protagonisme més fort a les persones grans respecte del seu propi aprenentatge, mentre que Bermejo emfatitza el fet de donar l'oportunitat a les persones grans perquè siguin elles les que facin la seva pròpia elecció educativa. Sánchez Martínez (2004) ja esmentava la necessitat de tenir en compte totes les dimensions de l'envelliment actiu, sense oblidar la cohesió social i el benestar personal.

Per acabar de fer aquest esborrany, hi ha dos aspectes que no hem d'oblidar: per una banda, l'opinió de les persones grans, més quan hem fet referència a dotar-los de més protagonisme i, per l'altra, la qualitat de les actuacions a dur a terme. Pel que fa al primer, Martín Méndez (2010) esmenta propostes fetes pels alumnes grans, com ara les referides a activitats (possibilitat de fer-ne a l'estiu), programes de qualitat (que englobin l'accés al coneixement i la resposta a les seves necessitats), l'associacionisme (subratllant la col·laboració estatal, sense aturar-se en l'àmbit local) i la formació permanent (entesa, en l'àmbit universitari, com la possibilitat de ser un alumne de ple dret i en igualtats de condicions a l'hora de matricular-se i de cursar els estudis que es desitgi un cop finalitzat un programa universitari).

Totes aquestes propostes s'haurien d'emmarcar dins la segona característica, una de general centrada en el procés de millora contínua basada en la qualitat. En el cas dels programes universitaris per a persones grans (PUM), Palmero (2011) considera necessari aprofundir en un model d'acreditació específic per a aquests programes, incorporant-hi elements innovadors i enumerant els aspectes d'excel·lència en cada criteri proposat:

QUADRE 4. CRITERIS I SUBCRITERIS DE QUALITAT DELS PROGRAMES UNIVERSITARIS

CRITERI 1. Objectius del programa formatiu

1.1. Perspectiva externa del programa

1.2. Perspectiva interna del programa

1.3. Objectius del programa i perfils

CRITERI 2. Pla d'estudis

2.1. Contingut curricular

2.2. Dimensió pràctica

CRITERI 3. Procés d'ensenyament-aprenentatge

3.1. Planificació dels ensenyaments

3.2. Desenvolupament dels ensenyaments

3.3. Avaluació dels ensenyaments

CRITERI 4. Estudiants

4.1. Política d'admissió

4.2. Suport als estudiants

(continua)

4.3. Suport a la inserció social	
CRITERI 5. Personal docent	
5.1. Quantitat i qualificació	5.2. Desenvolupament i formació
5.3. Contribucions intel·lectuals	5.4. Avaluació de la tasca
CRITERI 6. Recursos i serveis	
6.1. Infraestructures i equipament	6.2. Biblioteca
6.3. Infraestructura tecnològica	6.4. Serveis administratius
CRITERI 7. Relacions amb la societat	
7.1. Política de relacions amb la societat	7.2. Àmbit de connexió (local, autonòmic, nacional i internacional)
7.3. Contribucions a la comunitat	
CRITERI 8. Dimensió internacional	
8.1. Política d'internacionalització	8.2. Mobilitat d'estudiants
8.3. Mobilitat de docents	8.4. Programes conjunts
CRITERI 9. Resultats	
9.1. Nivell de formació aconseguit	9.2. Indicadors
9.3. Satisfacció d'estudiants i graduats	

Font: Palmero (2011:281)

3. CONCLUSIONS

La relació que hi ha entre l'envelliment actiu i la necessitat d'aprenentatge al llarg de tota la vida ha estat el motiu d'aquest capítol. Hi hem volgut destacar la interconnexió que hi ha entre les dimensions de l'envelliment actiu i les necessitats formatives del col·lectiu d'adults, especialment de les persones grans.

En aquest sentit, hem manifestat la necessitat d'entendre l'envelliment actiu com un procés vital en què no sols s'ha de prendre esment quan s'ha arribat a l'etapa de la jubilació. Al mateix temps, hem recordat que, tal com estableix la legislació nacional i internacional, hom té dret a l'educació sense que hi pugui haver discriminacions de cap tipus, per raons d'edat, etc. L'envelliment actiu es basa en tres pilars que ja van ser definits el 2002 per l'OMS: la seguretat, la participació i la salut, els quals s'han de relacionar amb els principis de l'educació de persones grans, és a dir, independència, participació, assistència, realització dels propis desitjos i dignitat. Així, qualsevol proposta formativa no sols ha d'incloure aquestes característiques, sinó que, alhora, ha de respondre a les necessitats personals de cada una de les persones que hi participa i emmarcar-les dins les característiques tant de la societat en general com del seu entorn més proper. D'aquesta manera, parteixen de les experiències pròpies per transferir els coneixements i les competències adquirits a altres contextos i es nodreixen, alhora, d'altres contextos formatius no formals i informals.

Això no és possible sense un treball constant no sols amb les persones grans, entenent que la formació aporta beneficis personals (millora del benestar personal, coneixements sobre autocures) i socials

(enfortiment de les relacions socials i augment d'activitats grupals segons els propis interessos), sinó també amb la societat. En aquest sentit, serà necessari el canvi de la conceptualització de l'educació sols per a una determinada etapa vital, per a la revalorització de les persones grans (Agudo 2011), eliminant mites i potenciant la imatge positiva d'aquest col·lectiu, considerant-lo no sols persones capaces sinó també persones de ple dret per participar de manera activa en tots els àmbits de la seva vida i el seu entorn. Serà, doncs, en aquest moment que la societat posarà de manifest el gran valor de les persones grans dins el seu desenvolupament.

Per aconseguir aquests reptes, l'educació formal, en concret les universitats, juguen un paper fonamental, com a transmissores de coneixement i difusores culturals i també com a institucions que donen resposta a les demandes formatives del col·lectiu de persones grans. Seguint les conclusions del IV Congrés Iberoamericà d'Universitats per a Persones Grans (2011), és cert que els PUM han ajudat a la democratització i universalització del coneixement i la promoció de l'envelliment actiu i han demostrat des de l'inici beneficis per als seus estudiants des de diferents dimensions (personals i socials) adaptant-se a les demanes tant dels alumnes com de la societat (accés a les tecnologies de la informació i de la comunicació). Emperò encara queden passos a fer, per exemple, legislar la situació dels alumnes universitaris grans; mantenir les bones pràctiques relacionades amb la flexibilitat i l'adaptació, amb la filosofia d'una societat inclusiva, intergeneracional i per a totes les edats; potenciar les accions intersectorials; consolidar els primers passos fets cap a la internacionalització, especialment amb l'obertura cap a Europa (compartir experiències o legislar de manera coherent amb criteris de qualitat sobre les possibilitats formatives) o mantenir i augmentar el desenvolupament d'investigacions relacionades amb l'impacte positiu dels programes en diferents àmbits (econòmic, social, qualitat de vida...).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

AEPUM (2011). Actes del IV Congrés Iberoamericà d'Universitats per a Persones Grans - CIUUMM 2011. «Aprendizaje a lo largo de la vida, envejecimiento activo y cooperación internacional en los programas universitarios para mayores». Volum I. Alacant, 27-30 de juny.

Agudo, S. (2011). *Vejez y educación, una proyección hacia el futuro*. Ediciones APEC. Extret de <<http://www.autoeditor.com.br/horizontesdebrasil/book/p22a05/index.html?pageNumber=1>> [Consulta: 3 de juny de 2012].

Baltes, P.B. i Baltes, M. (1990) Psychological perspectives on successful aging: the model of selective optimization with compensation. A Baltes, P.B. i Baltes, M.M. (eds.) *Successful aging. Perspectives from behavioural sciences*. (1-34) New York: Cambridge University Press

Bedmar, M.; Escalante, E. (2007). «Programa intergeneracional para el desarrollo comunitario. Envejecimiento activo». *Universitas Tarraconensis: Revista de Ciències de l'Educació*. Any XXXI, III època: 95-120. Tarragona, desembre de 2007.

Causapí, P.; Balbotín, A.; Porras, M.; Mateo, A. (IMSERSO 2011). *Libro blanco del envejecimiento activo*. Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad. Secretaría General de Política Social y Consumo. Instituto de Mayores y Servicios Sociales.

CEPE (Comissió Econòmica per a Europa de Nacions Unides) (2007). «Una sociedad para todas las edades: retos y oportunidades». Conferència Ministerial sobre l'Envelliment. 6-7 de novembre de 2007.

CIUUMM (2011). «Aprendizaje a lo largo de la vida, envejecimiento activo y cooperación internacional en los programas universitarios para mayores. Avance de conclusiones». IV Congreso Iberoamericano de Universidades de Mayores. Alacant, 27-30 de juny de 2011.

Fernández-Ballesteros, R. (2009). «Calidad de vida individual y contextual». II Congreso Internacional. Dependencia y Calidad de Vida. 11-13 de maig de 2009. Pamplona. Extret de <<http://www.edad-vida.org/Congreso2009/Ponencias/ConferenciasClausura/Rocio.Fernandez-Ballesteros.pdf>> [Consulta: 16 de juliol de 2011].

Fernández-Ballesteros, R. et al. (2006). Estudio Longitudinal sobre Envejecimiento Activo (ELEA). Madrid: IMSERSO, *Estudios I+D+I*, n° 38. [01/08/2007]

<http://www.imsersomayores.csic.es/documentos/documentos/imserso-estudiosidi-38.pdf>. [consultat: 15 d'abril de 2008]

Fernández-Ballesteros, R.; Zamarrón, M. D.; Maciá, A. (1996). *Calidad de vida en distintos contextos en la vejez*. Madrid: Instituto Nacional de Servicios Sociales (IMSERSO).

Kalache, A.; Kickbusch, I. (1997). *A global strategy for healthy ageing*. World Health, p. 4-5.

Llei 9/1992, de 24 de juliol, d'educació i promoció d'adults.

Martín Méndez, A. (2010). «Reflexión sobre el asociacionismo de los estudiantes en los programas universitarios para mayores». *Revista de Formación e Innovación Universitaria*, vol. 3, núm 2: 51-56.

Martín M. (2001). *Envejecimiento y cambios psicológicos*. Uruguay. <http://www.psiconet.com/tiempo/educacion/programas.htm> [Consulta: 21 d'abril del 2011].

Montero, I.; García, J.; Bedmar, M. (2009). «Ciudadanía activa y personas mayores. Contribuciones desde un modelo de educación expresiva». *Revista Iberoamericana de Educación / Revista Iberoamericana de Educação*, núm. 55/5: 1-13.

OMS (2002). «Envejecimiento activo: un marco político». Grupo Orgánico de Enfermedades no Transmisibles y Salud Mental. Departamento de Prevención de las Enfermedades no Transmisibles y Promoción de la Salud. Envejecimiento y Ciclo Vital. *Revista Española de Geriatría y Gerontología*, 37 (S2): 74-105.

Orte, C. (2011). «La formación universitaria de personas mayores en Europa. Tendencias conceptuales, innovaciones metodológicas y cooperación». Actes del V Congrés Iberoamericà d'Universitats per a Persones Grans - CIUUMM 2011. «Aprendizaje a lo largo de la vida, envejecimiento activo y cooperación internacional en los programas universitarios para mayores». Alacant, Asociación Estatal de Programas Universitarios para Mayores (AEPUM). Vol II: 1107-1121.

Otero, A.; Zunzunegui, M. A.; Béland, F.; Rodríguez, A.; García de Yébenes, M. J. (2006). *Relaciones sociales y envejecimiento saludable*. Documentos de Trabajo, núm. 9. Fundación BBVA. Madrid.

Palmero, C. (2011). «Factores decisivos en la calidad de la formación universitaria de personas mayores». Actes del V Congrés Iberoamericà d'Universitats per a Persones Grans - CIUUMM 2011. «Aprendizaje a lo largo de la vida, envejecimiento activo y cooperación internacional en los programas universitarios para mayores». Alacant: Asociación Estatal de Programas Universitarios para Mayores (AEPUM). Vol I: 269-286.

Pinazo, S. (2008). «El papel de la educación superior en el envejecimiento activo.» *Mayores de 55 años participantes en programas universitarios: motivaciones, ganancias percibidas y evaluación*. VII Jornadas sobre Asociacionismo de los Programas Universitarios para Mayores. «Las asociaciones universitarias para mayores ante el envejecimiento activo: el papel de la educación superior». La Laguna, Tenerife, 6-8 noviembre de 2008.

Regato, P. (2000). «Envejecimiento activo. Introducción». A: *Encuentro de la red de envejecimiento saludable*. IMSERSO. Madrid: Doyma, SL.

Rodríguez Izquierdo, R. (2007). «Las personas mayores y aprendizaje a lo largo de la vida de las tecnologías de la información y la comunicación». *Pixelbit: Revista de medios de comunicación*, núm. 30, 41-48.

Rowe, J. H. i Kahn, R. L. (1997) *Successful Aging. The Gerontologist*; 37: 433-440.

Sánchez Martínez, M. (2004). «La educación de las personas mayores en el marco del envejecimiento activo. Principios y líneas de actuación». Madrid: Portal Mayores, *Informes Portal Mayores*, núm. 26. [10/02/2005] <<http://www.imsersomayores.csic.es/documentos/documentos/sanchez-educacion-01.pdf>> [Consulta: 14 de maig del 2011].

Ruipérez Cantera, I. (2002). «Envejecimiento, siglo XXI y solidaridad». *Revista Española de Geriatria y Gerontología*, 37 (S2): 3-6.

UNESCO (1997) *La educación de las personas adultas. La declaración de Hamburgo. La agenda para el futuro*. 5ª Conferencia Internacional de Educación de las Personas Adultas. Hamburg.Alemania.

Villa, J. (2010). «Las promesas del envejecimiento activo: investigación, desarrollo e innovación en Europa. Causas para hacer del envejecimiento activo un activo social». *60 y más*, núm. 294: 29-37. IMSERSO.